

BOYABAT'IN GELENEKSEL MİMARİSİNDE DEĞİRMENLER VE ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI* MILLS AND THE ŞAMLILAR PADDY FACTORY IN BOYABAT'S TRADITIONAL ARCHITECTURE

Dilek MAŞALI - Nadide SEÇKİN

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Boyabat, çeltik/pirinç, çeltik fabrikası, un değirmeni, dink, su çarkı, geleneksel üretim yapısı, endüstri arkeolojisi.

Boyabat, paddy/rice, paddy factory, flour mill, dink, water wheel, traditional production building, industrial archaeology.

ÖZET

İnsanlık tarihi boyunca, teknoloji ve sanayinin gelişimini yansıtan geleneksel üretim yöntemleri ve üretim yapıları, Sanayi Devrimi sonrasında terk edilmiş ve giderek yok olma sürecine girmişlerdir. Türkiye'deki geleneksel üretim yapılarından değirmenler de benzer süreçte değişime uğramış, az sayıda örnek özgün nitelikleri ile günümüze ulaşabilmiş ve endüstri arkeolojisinin konusunu oluşturmuştur.

Değirmenler, geleneksel üretim yapılarının ilk örneklerinden olup, güç kaynaklarına göre adlandırılırlar. El değirmeni, hayvan veya insan gücüyle çalışan değirmen, su değirmeni, yel değirmeni ve motor gücüyle çalışan değirmenler güç kullanım şekline göre biçimlenmektedir.

Çeltik üretimi ile tanınan Boyabat, su gücünün varlığı ile sanayisini geliştirmiş ve geleneksel üretim mimarisi de bu nitelikte biçimlenmiştir. Boyabat kentinde geleneksel yöntemle üretim yapan ve yakın geçmişe kadar kullanılan değirmenler hakkında şimdiye dek ne yazık ki bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma ile Boyabat ve yakın çevresindeki su değirmenleri araştırılmış, söz konusu yapılar, çalışma sistemleri ve tüm verileri ile belgelenerek koruma sorunları ele alınmıştır.

Kırsal alanda 14 adet su değirmeni tespit edilmiştir. Bunlardan özgün nitelikleri saptanabilen beş tanesinin rölövesi hazırlanmıştır. Tespit edilen değirmenlerden sadece biri dikey su çarkı ile çalışan dink düzeneğine sahiptir ve çeltik işlemek için kullanılmıştır. Diğer değirmenler yatay su çarkı ile çalışan un değirmenleridir. Kırsal alanda yer alan değirmenlerin çoğu terk edildiği için harap durumdadır.

Kent içinde geleneksel üretim yapan iki değirmen vardır. Biri günümüzde kullanılmayan un değirmeni; diğ-

*Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Lisansüstü Programı'nda Doç.Dr.Nadide Seçkin'in yürütücülüğünde Y.Mimar Dilek MAŞALI tarafından hazırlanan "Boyabat'ın Geleneksel Mimarisinde Değirmenler ve Şamlılar Çeltik Fabrikası" (2006) başlıklı yayımlanmamış lisansüstü tez çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

ri ise Şamlılar Çeltik Fabrikası isimli değirmendir. Bu çalışma kapsamında her iki yapı mevcut durumları ile belgelenmiş ve koruma sorunları irdelenmiştir.

ABSTRACT

On going progress in technology and industrialization has led to the gradual decrease of traditional production methods and structures. In Turkey, mills are among such buildings. Milling technology has changed so drastically that only a few examples retain their original characteristics and fall within the sphere of industrial archaeology. Mills, usually grouped by their power-supply, are among the earliest known structures built for production. The hand-mill is powered by humans or animals, while water- and wind-mills are respectively powered by different forces of nature.

Boyabat, known for its production of paddy, used water-power to generate energy for a range of traditional mill-structures. These mills, which were in use until quite recently, have unfortunately been understudied. This study reseaches the water mills around Boyabat, and assesses power supplies and means of production, documents all architectural data and considers issues of conservation.

Fourteen watermills were identified in the rural area. Five of these, with original features and insights into production technology, were planned. One functions with a dink mechanism and uses a vertical water wheel to process paddy, while the others are flour mills and use horizontal water wheels. Unfortunately, most have been abandoned and have now fallen to ruins.

In the town proper, two mills continue to use traditional production techniques. One is the flour mill, and the other goes by the name "Şamlılar Paddy Factory." The project assessed the preservational and technological aspects of the structures, documented them and addressed issues of conservation.

GİRİŞ

Sinop İli'ne bağlı Boyabat kenti Gökırmak ovaları üzerinde kurulmuş olup, yerleşmenin içinden akan Kolaz Çayı, kentin üretimini yönlendirmiştir. Çeltik/pirinç ekiminin yanı sıra dericilik, kerestecilik, değirmencilik gibi sanayi kollarının gelişmesini sağlamıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında hızla değişen üretim ve yaşam biçimi beraberinde yaşanan göç, ulaşım, kentleşme vb. etkenler Boyabat'ta da değişime neden olmuş ve modern, bir ölçüde geleneksel olanın yerine geçmiştir. Geleneksel sanayi yapılarından değirmenlerin, üretim şekilleri ve kullanılan güç kaynağının değişmesine karşın yakın bir geçmişe kadar kullanıldığı bilinmektedir. Hızırhaneler, tabakhaneler gibi diğer geleneksel üretim yapıları ise ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır.

Tarıma dayalı ekonomisi ile Boyabat kenti için değirmenlerin tarihsel, ekonomik, teknolojik, kültürel ve mimari önemi yadsınamaz. Bu öneme karşın, geleneksel yöntemle üretim yapan değirmenler hakkında günümüze kadar bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmayla mevcut kent içi ve kırsal alanda bulunan değirmenler belgelenerek özgün kimlikleri ile saptanmaya çalışılmış ve bölgede sürdürülebilir bir

koruma anlayışı ile endüstri arkeolojisi açısından değerlendirilmeleri amaçlanmıştır. Bu kapsamda değirmenlerin ve Şamlılar Çeltik Fabrikası'nın korunması ve yeniden kullanımları için öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca, kaynaklardan elde edilebilen sınırlı sayıda ki yurt içi ve yurt dışındaki benzer yapılar için geliştirilen projeler ve uygulamalar incelenmiş, araştırma kapsamındaki yapıların yeniden kullanılabilmesi için kendi koşullarında uygulanabilir öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışma sürecinde varsayımlara dayanan bilgiler ve izler karşısında yorumsuz kalınmış, bu bilgiler sadece aktarılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında Ekim 2003 tarihinde başlayan alan çalışmaları Kasım 2005 tarihinde tamamlanmıştır.

BOYABAT ÇEVRESİNDEKİ SU DEĞİRMENLERİ

Boyabat kentinin yakın çevresindeki değirmenler genellikle su kenarında konumlanan köy yerleşimlerinde bulunmaktadır. Ulaşılabilen değirmenler hakkında bilgi edinilebilecek ölçüde mevcut ve hatta

YERİ	DEĞİRMENİN ADI	TAŞ/DİBEK SAYISI	MEVCUT DURUMU	RÖLÖVE
MERKEZ	Şamlıların Değirmeni	5 ocaklı	Kullanılmıyor, Tahrip olmuş	var
GAZİDERE TABAKLISI KÖYÜ	Ahmet Eskici Değirmeni	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Çalışabilir	var
	Hüseyin Öztürk Değirmeni	1 ocaklı	Yıkılmış	
	Ahmet Bican Değirmeni (Res. 6-9)	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Çalışabilir	var
	Arif – Ahmet Ekiz Değirmeni	1 ocaklı	Yıkılmış	
	Hüseyin Saygın Değirmeni	1 ocaklı	Yıkılmış	
	Mustafa Baş ve Mehmet Ekizoğlu (Nafiz Yılmaz) Değirmeni	1 ocaklı	Yıkılmış	
	Ahmet – Nazım Yılmaz Değirmeni (Res. 13-15)	2 dibek	Kullanılmıyor, Çalışabilir	var
GAZİDERE TABAKLISI KÖYÜ, FAHRA MAHALLESİ	Hüseyin Ulu Değirmeni	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Tahrip olmuş	
	Hüseyin Çapkın Değirmeni (Çolak'ın Değirmenleri) (Res. 10-11)	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Çalışabilir	
	İsmail Aydın ve Recep Aslan ile Sarı Ali ve Sarı Bayram Değirmeni	3 ocaklı	Yıkılmış	
	İsmail Aydın ve Fazlı Ulu ile Çakır Erdem ve Saim Erdem Değirmeni	2 ocaklı	Yıkılmış	
	Recep Aslan ve Mehmet Güven Değirmeni	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Tahrip olmuş	
EKİNÖREN, AYDINLI MAH.	Koca Mehmet'in Değirmeni (Şerafettin Gökçe Değirmeni)	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Çalışabilir	var
	Ekinören Aşağı Değirmen (Res. 12)	1 ocaklı	Kullanılmıyor, Çalışabilir	

çalışır durumda olanlar ile kullanım amacına göre farklı biçimlenmiş olanlar üzerinde ayrıntılı çalışma yapılmıştır. Bu kapsamda Boyabat ve yakın çevresinde Gazidere Tabaklısı Köyü, aynı köyün Fahra Mahallesi ve Ekinören Köyü'nün Aydınli Mahallesi'nde belgelenen 15 adet değirmenden beş tanesi için rölöve çalışması yapılabilmektedir (Tablo 1) (Res. 6-15) (Maşalı 2006: 8-27). Bu değirmenlerin mevcut durumu, özgün yapısı, mimarisi, çalışma sistemi hakkında fikir verebilmesi için restitüsyon esaslı rölöveleri hazırlanmıştır. Ayrıca, söz konusu yapıların mimari özellikleri ve işleyiş şekilleri incelenerek yeniden kullanım olanakları irdelenmiştir. Rölö-

vesi hazırlanamayan değirmenlerden bazılarının sadece değirmen taşları kalmış, bazıları ise çok harap oldukları için mekan içine girilememiştir.

Boyabat ve yakın çevresindeki su değirmenleri dere kenarlarına ya da buldukları yerleşime su taşıyan arkların yakınına kurulmuştur. İncelenen örnekler arasında iki farklı tip su değirmeni tespit edilmiştir. Biri, yatay su çarkı ile çalışan ve en yaygın kullanıma sahip olan türbin tipi su değirmeni (Res. 2-3, 6-12); diğeri ise dikey su çarkı ile çalışan ve çeltik, buğday vb. tahılların kabuğunu temizlemek için kullanılan ve "dink" adı verilen değirmendir (Res. 4-5, 13-15) (Maşalı 2006: 8-27).

Genellikle tek mekandan oluşan değirmen yapısının büyüklüğü, içindeki değirmen düzeneklerinin sayısına göre değişmektedir. Tek taşlı/ocaklı denilen ve içinde bir tane değirmen düzeneği bulunan bir yapı, en fazla 8x8 m boyutlarında ve 2,75 m yüksekliğindedir (Res. 7, 10). Bu tek mekanın içinde gerçekleştirilen eylemlere göre bazı bölümler görülmektedir. Bu bölümler; değirmene getirilen hububatın toplanması için bir ambar veya “herkil” denilen sandıklar ile gece de çalışmaya devam eden değirmende, değirmencinin ve ürün sahibi çiftçilerin ısınması için bir “ocaklık / ocak yeri” olarak biçimlenmiştir. Büyük kapasiteli değirmen yapılarında (Şamlıların Değirmeni, Şamlılar Çeltik Fabrikası) ise değirmencinin kalacağı bir oda / yaşama alanı da bulunmaktadır (Res. 33, 35) (Maşalı 2006: 8-27).

İki farklı tipteki değirmenlerden un değirmeni olarak kullanılan su değirmeni düzeneğinin çalışma prensibi; değirmeni çalıştıracak suyun, arklarla yüksek bir seviyeye getirildikten sonra yüksek eğimli kanallardan akıtılması, yapının altında bulunan ve düşey millerle değirmen taşlarına bağlı yatay su çarkının kepeçlerine hızla çarpması, çarkın dönerek mili ve yapı içindeki değirmen taşı çevirmesi, dönen taş sayesinde iki taş arasına dökülen tahılın (un, mısır vb.) öğütülmesi ilkesine dayanmaktadır (Res.1-3, 12).

Bu değirmenlerde kullanılan ve 1-2 gün ara ile “dişenen/dişlenen” değirmen taşlarının birçoğunun Uzunçay (Ayancık yolu üzerinde) ve Gömürgen (Dodurga yakınlarında) mevkielelerinden getirildiği, metal elemanlarının ise (baltacık demiri, mih, çivi vb.) Boyabat’ın çarşısındaki demircilere yaptırıldığı öğrenilmiştir.

Un değirmenlerinden farklı bir sisteme sahip dink¹ düzeneğinin çalışma prensibi ise; yine debisi artırılarak taşınan suyun düşey su çarkını çevirmesi, çarka bağlı yatay bir milin döndürülmesi ve mile takılı olan kanatların dönerken tek mesnet noktasıyla yatay düzleme bağlanmış ve mile dik konumdaki uzun tokmaklara çarpması, mesnet noktasından hareket eden tokmakların diğer uçlarının inip-kalkması ve çukurdaki tahılı dövmesi ilkesine dayanmaktadır (Res. 4-5, 13-14).

Bölgede, yapımı alttan çevirmeli dikey su çarkla-

rına göre daha zor olmasına karşın, verimi yüksek olan üstten çevirmeli dikey su çarklarının tercih edildiği görülmektedir. Bu tip değirmenlerin un değirmenlerine göre daha erken terk edildiği, çeltik fabrikaları kurulmadan önce çeltik işleminin sadece buralarda yapıldığı bilinmektedir.

Her iki su değirmeni grubunun farklı işlevlerde kullanılması nedeniyle, yer seçimi ve yaygınlıkları farklılık göstermektedir. Dinkler, genellikle pirinç ekimi ve işleminin yapıldığı alçak, Gökirmak Vadisi kenarlarında yer almaktadır. Un değirmenleri ise buğday, mısır vb. tahılların üretiminin her yerleşimde yapılabilmesi sayesinde su gücünün kullanılabilirdiği yüksek yerleşimlerde de konumlanabilmektedir. Günümüzde her iki değirmen tipi de kullanılmamaktadır. Ancak, alan çalışması sırasında un değirmenlerinden birçok örneğe rastlanmasına rağmen dinklerden yalnızca bir tane görülebilmektedir (Tablo 1).

Bugün tamamına yakını terkedilmiş olan su değirmenleri korunması gerekli kültür mirası taşınmazlar olduğu gerçeğine karşın, bu bölgedeki yapılardan sadece Boyabat kenti içindeki Şamlılar Çeltik Fabrikası için tescil kararı bulunmaktadır.

ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI

Boyabat İlçesi, Kemaldede Mahallesi, Köprübaşı Mevkisi’nde bulunan Şamlılar Çeltik Fabrikası; 9 pafta, 383 ada 100 parselde yer almaktadır. Kuzeybatısında Pervane Caddesi, kuzey ve kuzeydoğusunda Eski Sinop Yolu ile çevrelenmiştir. Güneyindeki komşu parselde ise geleneksel bir konut ve bahçesi yer almaktadır (Res. 16, 23-26). Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu’nun 10.03.1979 tarihli kararı ile korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilen fabrikanın tescil numarası 96’dır. Aynı kurulun 23.10.1987 tarih ve 3772 sayılı kararı ile tescil numarası 94 olarak değiştirilmiştir.

Fabrikanın yapım tarihine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Ancak, mevcut ahşap giriş kapısından sökülmüş olan demir kilit üzerinde H. “1325”, (M. 1907) tarihi yazılıdır. Ayrıca, 20. yüzyıl başlarında Boyabat Kalesi’nden çekilmiş siyah-beyaz bir fotoğrafta fabrikanın mevcut olduğu görülmektedir (Maşalı 2006: 28).

¹Dink adı verilen düzeneğin başka bir örneğine Boyabat ve yakın çevresinde yapılan alan çalışmaları sırasında rastlanmamıştır. Ancak, dink veya dibek adı verilen, yine aynı işlev için kullanılan farklı düzeneklerin kullanıldığı da görüşülen kişilerden öğrenilmiştir.

Eski Sinop Yolu'na paralel olarak güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda konumlanmış olan Şamlılar Çeltik Fabrikası, yaklaşık 10x25,35 m boyutlarında dikdörtgen biçimli bir plana sahiptir. Araziye farklı kotlarda yerleşmesinden dolayı güneybatı ve güneydoğu cephelerinde 3 katlı olan yapı, kuzeybatı ve kuzeydoğu cephelerinde 2 katlıdır. +3,68 m kotunda Pervane Caddesi'ne paralel olarak gelen su arkı, fabrikanın kuzeybatı yönünde parsel içine girmektedir. Buradaki beton zeminin altından yapının kuzey köşesine ulaşan ark, bugün mevcut olmayan su çarkını çevirmek üzere aşağıya akmaktadır (Res. 27). Yapının kuzeybatı cephesindeki tretuvarın altından devam eden ark, yapının doğu köşesinde doğrultusunu değiştirerek Eski Sinop Yolu ve Adnan Menderes Bulvarı'nı geçmekte ve Kolaz Çayı'na ulaşmaktadır (Res. 16).

ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI'NIN GENEL İŞ SEMASI VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Fabrikanın genel plan düzenini, üç kat boyunca devam eden üretim mekanları ve üretime yardımcı olan idari ve satış ofisleri, atölyeler, yükleme için kullanılan çıkışlar, depolar ve hela ile bağımsız kullanılan kahvehane oluşturmaktadır (Maşalı 2006: 28-63). Bu birimlerin genel özellikleri ve işlevleri aşağıda belirtilmiştir.

Şamlılar Çeltik Fabrikası; Boyabat kenti geleneksel mimarisi özelliklerini taşımaktadır (Seçkin 2003: 90-128; Seçkin 2005: 141-168). Yapının toprak altında kalan kısımları 50-60 cm kalınlığında moloz taş duvar, zemin, birinci ve ikinci katlar ise 18 cm kalınlığında ahşap karkas duvarlardan oluşmaktadır (Res. 23-26). Zemin ve birinci katta karkas içinde kerpiç dolgu kullanılırken, ikinci katta boş bırakılıp üzeri bağdadili sıva ile kaplanmıştır. Zemin kat ve birinci katta görülen betonarme taşıyıcı sisteme sahip döşeme, kolon ve kirişler ile çimento esaslı sıvalı kısımlar yapının özgünlüğünü büyük oranda bozmaktadır (Res. 28-30). İkinci kat, taşıyıcı sistem ve malzemenin yanı sıra mekansal olarak da yapının özgünlüğü en çok korunmuş olan katıdır. Mekanın tavanını oluşturan ahşap kırma çatı her aks aralı-

ğında yer alan ve %44 eğimli çatı makasları ile oluşturulmuş olup üzeri alaturka kiremitle kaplanmıştır (Res. 34-36) (Maşalı 2006: 50). Yapı içindeki kat yükseklikleri farklılık göstermektedir. $\pm 0,00$ m kotunda zemin kat, +2,24 m kotunda muhdes betonarme birinci kat döşemesi ve +5,32 m kotunda özgün ikinci kat döşemesi görülmektedir. Çatı makası ise +9,30 m kotunda başlayıp +11,72 m kotuna yükselerek yapıyı örtmektedir.

Plan şeması kısa kenarda üç, uzun kenarda yedi aks aralığından oluşmaktadır. Yedinci modül farklı kotlarda ve sistemde biçimlenmiştir. Zeminde eski çark mahalli (Res. 31), birinci katta kahvehane (Res. 33) ikinci katta değirmenci için odalardan oluşur. Diğer modüller üretim ve depo mekanlarını kapsar (Res. 28-32). Zemin ve birinci kat, giriş aksı doğrultusunda ve ortalarındaki galeri boşluğu ile birbirine bağlanmaktadır. Bu galerinin kuzeyinde makineler, güney yönünde ise depolar yer alır. İkinci katta ise bu alanlar bölünmemiş olup üretim burada sonlanmaktadır (Res. 18-20).

Yapının cepheleri ise, ön cephedeki çıkma, yan cephedeki balkon, kapı - pencere boyut ve aralıkları ile Boyabat kenti geleneksel mimarisini yansıtmaktadır (Res. 21-24).

ÜRETİM MEKANLARI VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Çeltiğin fabrikaya girişinden itibaren üretim süreci başlamaktadır. Fabrikaya üretici çiftçi tarafından getirilen çeltik, gerekli ölçümler ve kayıtlardan sonra işleme alınır. Pirinç haline geldikten sonra tekrar çuvalara doldurularak müşteriye geri verilir². Bu süreç zemin katta "ağız" adı verilen hammadde girişiyle başlar, sırasıyla "eleme", "temizleme", "tasnif", "parlatma" işlemleri tamamlandıktan sonra birinci katta "tartım ve paketleme" işlemiyle son bulur (Res. 17).

Boyabat ve çevresinde çeltik ekim ve toplama zamanlarına bağlı olarak fabrika genellikle Eylül, Ekim ve Kasım aylarında yoğun bir şekilde çalışmaktadır.

Fabrikanın içinde yakın geçmişte yapılmış yenilemeler nedeniyle özgün mekan organizasyonu bozulmuştur. Birçok duvar ve kapı kaldırıldığı için mekan-

²Şamlılar Çeltik Fabrikası'nın çalışma sistemi ve dönemleri hakkındaki bilgiler, fabrikanın sahibi ve işletmecisi Hüseyin Yayla ile oğlu Haluk Yayla'dan edinilmiştir.

lar, işlevleri ve gruplandırılan donatıları sayesinde birbirinden ayrılabilir. Özellikle üretimin gerçekleştirildiği mekanlarda makineler birbirlerine hem yatayda hem düşeyde bağlıdır. Çeltiğin işlendiği mekanları bu nedenle işlemin adına göre değil bulunduğu kata göre sıralamak mümkün olmuştur.

Çeltiğin işlenmesi büyük ölçüde zemin kat ve birinci katlarda tamamlanmaktadır (Res.28-30). İkinci katta, elde edilen pirinç ve çeltiğin kapçığı birbirlerinden ayrılarak toplanır (Res. 34-36). Bundan sonra her iki ürün de paketlenerek mal sahibine teslim ve satışa hazırlanır (Res. 32).

Servis Mekanları ve Mimari Özellikleri

Çeltik fabrikasının üretim mekanlarının işlevi, servis mekanlarının doğru organizasyonu ile ilintilidir. Giriş holü, idari ve satış ofisleri, depolar, atölyeler, hela ve fabrikadan bağımsız kullanılan kahvehane yapının servis mekanlarıdır ve tüm yapıya dağılmış durumdadır (Res.18-20). Üretim mekanlarından farkı; bu alanların üretim ile doğrudan ilişkili olmaması, hatta bağımsız olmasıdır.

ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI'NIN KORUMA SORUNLARI VE NEDENLERİ

Geleneksel yapım tekniğini koruyan ve özgün işlevini sürdüren yapı, çevresel değişimin yanı sıra taşıyıcı sistemine, malzemesine ve yapı elemanlarına uygulanan müdahalelerle özgün kimliğini bir ölçüde yitirmiştir.

Kargir moloz taş temel duvarları üzerine ahşap karkas taşıyıcı sistemle yapılmış olan fabrikanın özgün taşıyıcı sisteminde dışarıdan izlenebildiği ölçüde önemli bir bozulma yoktur. Ancak, zemin kat ve birinci kata eklenmiş olan betonarme sistem, yapıya gerek taşıyıcı sistem gerek mimari organizasyon açısından en büyük zararı vermektedir (Res. 28-30). Bunun yanında bilinçsiz müdahaleler, yapı malzemelerindeki dış etkenlere bağlı oluşan bozulmalar, kötü kullanım ve bakımsızlıktan kaynaklanan bozulmalar, yapıya özgünlük kazandıran çalışan aksamın sökülmesi (Res. 27-31) ve yeni modern üretim gereçleri ile değiştirilmesi ve yakın çevresindeki imar etkinlikleri ile ilgili değişiklikler yapıyı

tahrip etmekte ve özgün kimliğinden uzaklaştırmaktadır.

ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI İÇİN RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ

Fabrikanın özgün mimarisi içinde gerçekleşen eylemler zaman içinde farklı biçimlerde şekillendiği için işlevsel ve mekansal organizasyonun biçimi hakkında farklı öneriler geliştirilebilmektedir. Bu noktada, yapının tarihi boyunca geçirdiği önemli evreler düşünüldüğünde; ilk kurulduğu sırada çalışan geleneksel bir sistemin ve ardından bugünkü sistemin kullanılmış olduğu bilinmektedir. Buna göre, "ilk yapım dönemi" ve "mevcut makinelerin getirildiği dönem (1925 sonrası)" olarak iki restitüsyon şeması üzerinde çalışılmıştır (Maşalı 2006: 64-79).

Öncelikle yapı ve çevresi; mevcut veriler, yazılı ve sözlü kaynaklar değerlendirilerek taşıyıcı sistem ve mimari olarak restitüe edilmiştir. Fabrikanın su çarkını çalıştıran, kuzeydoğu cephesinde yer alan ve 1960 yılında kapatılmış olan ark açılmıştır (Res. 21-22).

Yapının cephelerindeki özgün olmayan pencerele- rin yerine özgün pencere biçim ve boyutları kullanılmış, kuzeydoğu cephesi zemin kat duvarı ark içinde moloz taş duvar olarak bırakılmış, gerekli ve yeter boyutta bir ahşap dikey su çarkı eklenmiş, bozulmuş ve tahrip olmuş yapı elemanları aslına uygun biçimde tamamlanmıştır.

Fabrikanın ilk altı modülü üretim kısmına ayrılırken yedinci modülün değirmenci/makinist ve değirmene/fabrikaya gelen çiftçilerin gerektiğinde geceyi geçirdikleri yaşama mekanlarına ayrıldığı düşünülmektedir. Bu mekanları ve fabrikanın üretim mekanlarını birbirine bağlayan merdivenlere ait izler tamamlanmış, yedinci modülü oluşturan bölüm giriş ve servis ile dinlenme ve yatma mekanı olarak düzenlenmiştir.

Şamlılar Çeltik Fabrikası'nın özgün işleyiş şeması ve makineleri hakkında kesin bilgiler yoktur. Ancak, edinilen bilgiler doğrultusunda, yapının hem un değirmeni hem de çeltik fabrikası olarak kullanıldığı, bugün yerinde olmadığı için büyüklüğü bilinmeyen ve sadece metal mili bulunan su çarkı ile çalışan iki sistemin aynı anda çalışmadığı, biri çalışırken diğerinin durdurulduğu ve un değirmenlerinin yapının altıncı

modülü içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Çeltik işleyen düzeneklerin fabrikadaki yeri ve mekanizması hakkında bir bilgiye ulaşılamamış olsa da, Boyabat ve yakın çevresinde fabrikalar kurulmadan önce dink ve dibeklerin kullanıldığı ve burada da kullanılmış olabileceği düşünülmüştür.

Su çarkları ve değirmenler konusunda Prof. Dr. Atilla Bir³ ile yapılan görüşmede, gerekli su çarkının büyüklüğü ve gücü hakkında olasılıklar üzerine var sayımlar üretilmeye çalışılmıştır.

Yapı içinde mevcut düzenekler de dikkate alınarak iki farklı iş şeması önerilmiştir; ilki her ikisi de su çarkı ile çalışan dinkler ve un değirmenlerinden oluşan özgün sistem, ikincisi su çarkıyla çalışan un değirmenleri ve dinkler kaldırılıp elektrikli güç kaynağı ile çalışan makinelerden oluşan sistemdir. Bu sistemlerde, Boyabat ve yakın çevresinde tespit edilen değirmen örnekleri esas alınmıştır.

İlk yapım dönemine ilişkin öneride, dink ve dibek olarak un değirmenlerini çalıştıran iki dişli düzenek, su çarkının miline kayışla bağlanmaktadır. Kayış kasnaklardan hangisine takılırsa o düzenek çalışacaktır. Böylece fabrika içinde üretim mekanları dışında kalan alanların büyük kısmının, işlenmiş ve işlenmemiş ürünler için gerekli depo ve hareket alanları olarak kullanılması, giriş-kahvehane mekanı ve üst katları değirmenci ve çiftçilerin dinlenmeleri, geceyi geçirmeleri gibi ihtiyaçlar için kullanılması önerilmektedir.

1925 yılı sonrasına ilişkin öneride, bu tarihten sonra getirilen mevcut elektrikli makinelerin kullanılması ve korunması gerektiği açıktır. Bu makinelerin getirildiği tarihte, çalışan dinklerin kaldırılması mekanın kullanımı ve sistemin yenilenmesi adına bir gereklilik olmuştur. Mevcut durum da bu dönemi yansıtmaktadır.

ŞAMLILAR ÇELTİK FABRİKASI İÇİN RESTORASYON ÖNERİLERİ

Şamlılar Çeltik Fabrikası'nın özgün kimliği ile gelecek nesillere aktarılması, yapılacak restorasyon çalışmasının amacını oluşturmuştur. Bu amaçla, öncelikle mevcut değerlerin korunması ve bilinen yitirilmiş değerlerin ise –yanılgıya sebep olmayacak biçimde- aslına uygun bir şekilde tamamlanması düşünül-

mektedir. Bu da, restitüsyon esaslı bir restorasyon çalışmasını gerektirmektedir (Res. 21-22). Ancak bu yaklaşımda, yapının işletim açısından iki ayrı dönemi de (ilk yapım dönemi ve 1925 sonrası) tarihi gelişimi açısından önem taşımaktadır ve korunması esas alınmıştır. Sağlanacak mimari bütünlüğün ardından işlevsel bütünlük ve devamlılık için, elde edilebilecek somut veriler doğrultusunda fabrikanın eski değirmenleri, çeltik işleme düzeneği ve su çarkının yeniden yapılması, hatta gerektiğinde yerinde çalıştırılarak sergilenmesi öngörülmektedir.

Rölöve sırasında tespit edilen yapısal bozulmalar gerektiği yerde yeniden yapım, gerektiği yerde bütünlüme, sağlamlaştırma, temizleme gibi müdahalelerin uygulanması ile giderilmelidir.

Fabrikanın ilk dönemine ait olan ve ölçüleri ve biçimleri hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamayan değirmen ve dinklerin yeni olarak yapılması yerine; Boyabat'ın yakın çevresindeki kırsal alanda yapılan araştırmalar sırasında tespit edilen ve kullanılmamak üzere terk edilmiş olup, çalışabilir durumdaki değirmen ve dinklerin, onarılarak fabrikanın iş şemasına eklenmesi; hatta, “herkil” (ambar), “hak alma oluğu”, “yuvak” gibi yardımcı elemanların da sergilenmesi, mevcut kültür varlığının çeşitliliğini yansıtmak bakımından doğru bir yaklaşım olacaktır. Korumacı bir yaklaşımla yapılmış doğru bir restorasyon uygulamasının, bu konuda henüz yeni bilinçlenmeye başlayan Boyabat kenti için önemli bir başlangıç olacağı açıktır.

Önerilen “Geleneksel Teknoloji Müzesi” işlevi ile yapının tarihsel süreçteki işlevsel değişiminin her aşamasıyla korunması amaçlanmaktadır. Ayrıca, mimari bütünlüğün ve sürekliliğin de sağlanması için düzenli aralarla bakım yapılması (sıva tamirata, kiremit değişimi, vb.), gerekli basit onarım müdahaleleri ile deprem, yangın gibi tehlikelere karşı önlemler alınması planlanmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

“Kentsel Mimari Envanteri”⁴ kapsamında çalışılan Boyabat'ın geleneksel mimarisi içinde değirmenler ve çeltik fabrikaları, endüstri arkeolojisi açısından önemli bir yapı grubudur. Boyabat ve yakın çevresinde yer alan ve tek yapı ölçeğinde çalışılan bu geleneksel

³Istanbul Teknik Üniversitesi, Elektrik-Elektronik Fakültesi, Elektrik Mühendisliği Bölümü, Kontrol ve Kumanda Sistemleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, kendisi ile 06.12.2005 tarihinde görüşülmüştür.

⁴Türkiye Bilimler Akademisi'nin başlattığı ve yürüttüğü, korunması gerekli somut ve soyut mirasın envanteri projesinde (TÜBA-TÜKSEK), Akademi ile Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin ortak çalışması ile Boyabat Kentsel Mimarlık Envanteri çalışması 2002 ve 2003 yıllarında yapılarak tamamlanmıştır.

üretim yapıları için ne yazık ki, henüz bir koruma kararı bulunmamaktadır. Bu çalışma kapsamında Boyabat yerleşmesinde iki, yakın çevresinde ise 14 adet su değirmeni saptanmıştır. Yakın çevrede bulunan değirmenlerden bir tanesi dikey su çarkı ile çalışan dink düzeği; diğerleri yatay su çarkı ile çalışan türbin tipi un değirmenidir. Genellikle yığma moloz taş duvarlarla oluşturulmuş tek mekandan ibaret bu yapıların hiçbiri günümüzde artık kullanılmamaktadır. Hepsi terk edilmiş olan bu yapılardan sadece birkaç tanesi basit onarımlarla yeniden çalışabilir durumdadır. Diğerleri büyük oranda tahrip olmuş, hem yapı hem içindeki mekanizma onarılamayacak biçimde dağılmış durumdadır (Tablo 1).

Çalışabilir durumdaki değirmenlerin mümkün olduğu takdirde yerinde ve özgün çevreleriyle birlikte, mümkün olmadığı durumlarda ise sergilenebilecekleri bir yerde özgün düzenek biçimleri ile korunmaları sağlanmalıdır. Ayrıca, Boyabat kent merkezi ve köylerinde değirmencilikle uğraşmış kişiler ile bir sözlü tarih araştırması yapılmasının, bu çalışma ile edinilen bilgilerin müze ve eğitim amaçlı teşhir uygulamalarında kullanılmasının çok yararlı olacağı açıktır.

Yerleşme içinde biri Şamlılar Çeltik Fabrikası olmak üzere iki değirmen bulunmaktadır. Şamlıların Değirmeni olarak bilinen bu değirmen (Tablo 1) kentin ihtiyacını karşılayacak oranda büyük kapasiteli, beş ocaklı (değirmenli) bir yapıdır. Hatta birkaç yıl öncesine kadar kullanıldığı ve yakın geçmişte bu nedenle yanlış bir uygulama ile de olsa yenilenmiş olduğu bilinmektedir (Maşalı 2006: 17-20). Kargir tuğla duvarlar ve betonarme oluklardan oluşan yapı, kent içi su arklarına bağlantısı ve iç odasından hela ve ahırına kadar daha büyük bir mekan organizasyonuna sahip tek örnek olması bakımından önemlidir ve kesinlikle korunması gerekmektedir. Kent içinde yer alıyor olması böyle bir uygulamayı daha kolay ve olabilir kılmaktadır.

Kent içinde yer alan diğer değirmen Şamlılar Çeltik Fabrikası; farklı dönem izlerini ve farklı sistemleri bünyesinde barındırıyor olması, kapasitesi, mimarisi ve konumu ile gerek Boyabat kenti gerek endüstri arkeolojisi için önemli bir yer tutmaktadır. Günümüze kadar koruma anlamında herhangi bir müdahalenin yapılamamış olması ve hâlâ çalışıyor olması yapının değerlendirilebilmesi için bir avantajdır.

Boyabat'ın geleneksel üretim yapılarının bir kısmını oluşturan değirmenler ve çeltik fabrikasının özgün mimari niteliklerinin korunarak kentsel yaşama kazandırılmaları, "endüstri arkeolojisi" disiplininin kapsamına girmektedirler. Üretim yapısı olmaları nedeniyle, korunmaları durumunda kültürel değerlerinin yanı sıra üretim ekonomisine de katkı sağlayacakları açıktır. Örneğin, Şamlılar Çeltik Fabrikası bölgede bu ölçekte bir örneği bulunmayan ve "sanayi müzesi" olarak kullanılabilir çok uygun bir yapıdır. Ancak ne yazık ki, bu nitelikli yapıların herhangi bir sigorta kapsamına alınmaması mülk sahipleri için korumayı caydırıcı bir uygulama olarak günümüzün bir gerçeğidir. Barındırdıkları teknolojik süreçle birliktelikleri açısından korunması gerekli kültür varlığı niteliğindeki bu yapılar için, kişisel çalışmayı aşan bir işbirliği gerekmektedir. Bunun gerçekleşebilmesi için yöre halkının, kamu kurum ve kuruluşlarının bu konulardaki duyarlılığının artması ve bilinçlenmesinin ön koşul olduğu fikri ortaktır. Ayrıca, geleneksel mimarlığın kültürel değerlerini korumak için hükümetlere, sorumlu kuruluşlara, derneklere ve mülk sahiplerine bazı görevler düştüğü bilinmektedir.

Bu bağlamda önemli bir sanayi yapısı olan değirmenleri ve çeltik fabrikasını konu alan ve ayrıntılı incelenmesini kapsayan bu çalışmanın Boyabat'ın geleneksel mimarisine ve sürmekte olan koruma amaçlı çalışmalarına katkıda bulunacağı umulmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Maşalı, D., 2006.

Boyabat'ın Geleneksel Mimarisinde Endüstri Yapıları: Değirmenler ve Şamlılar Çeltik Fabrikası. YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

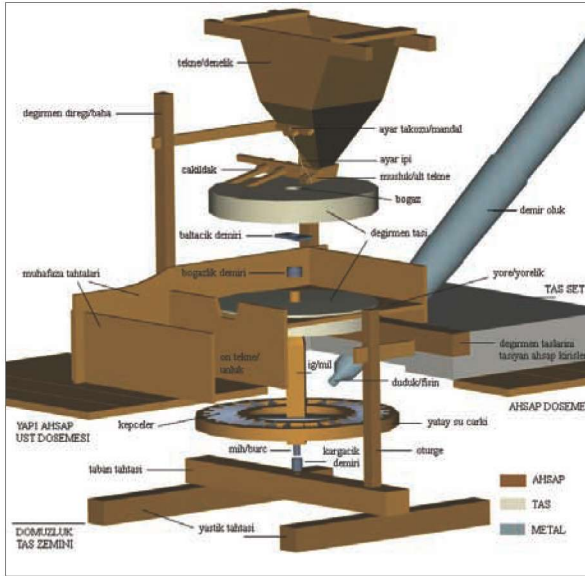
Seçkin, N., R. Özakin ve A. Erdem, 2003.

"Sinop-Boyabat Kentsel Mimarlık Envanter Raporu

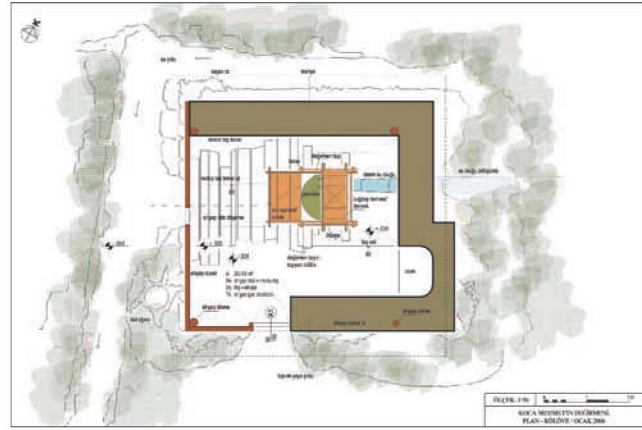
2002 Yılı Çalışması", *TÜBA Türkiye Kültür Envanteri Dergisi* 1: 90-128.

Seçkin, N., A. Erdem, R. Özakin, U. Yergün ve D. Maşalı, 2005.

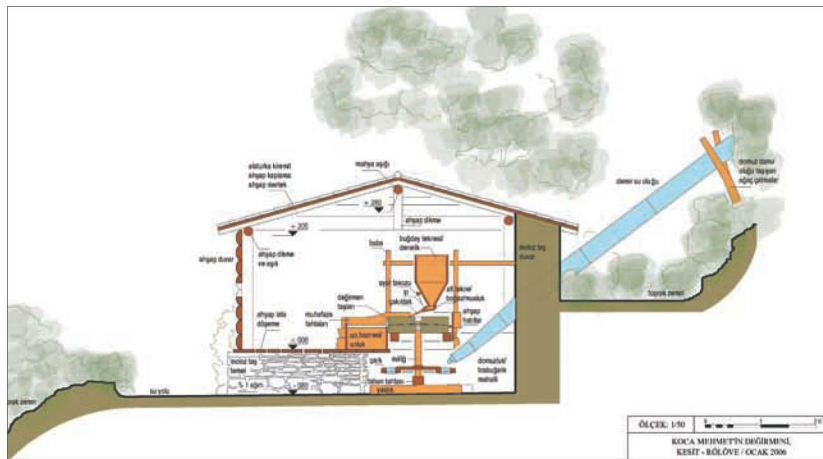
"Sinop-Boyabat Kentsel Mimarlık Envanter Raporu 2003 Yılı Çalışması", *TÜBA Türkiye Kültür Envanteri Dergisi* 3: 141-168.

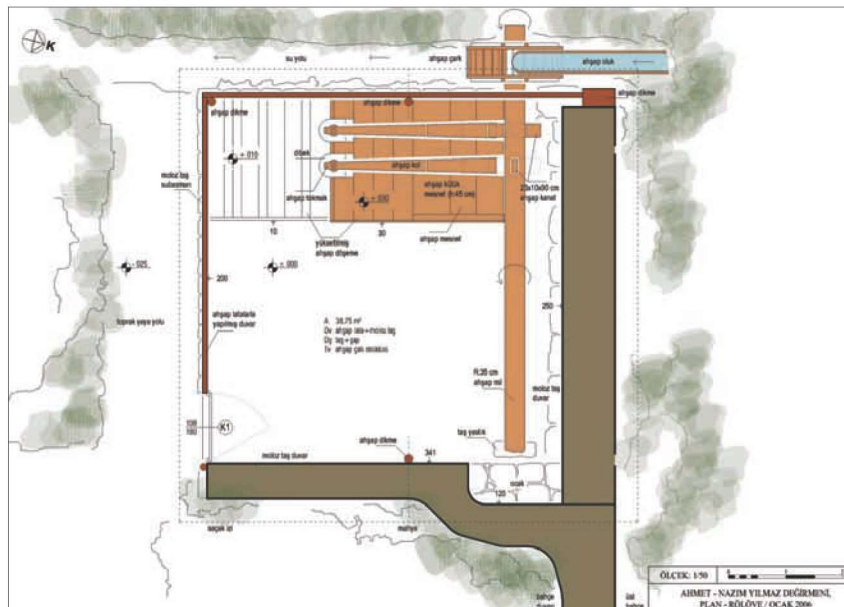
Res.1- Tübin tipi bir un değirmenine ait sistem (Maşalı, 2006: 244).

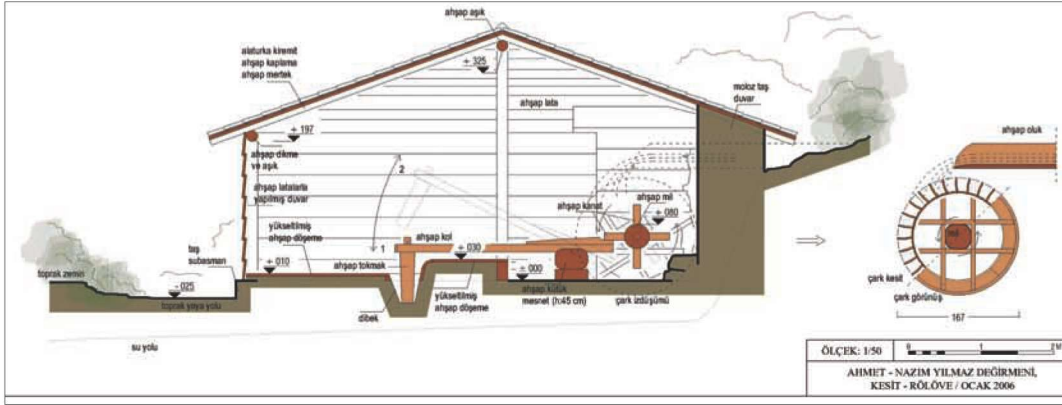
Res.2- Ekinören Köyü Aydınlı Mahallesi'nden bir un değirmeni örneği planı (Maşalı, 2006: 179)

Res.3- Ekinören Köyü Aydınlı Mahallesi'nden bir un değirmeni örneği kesiti (Maşalı, 2006: 180)

Res.4- Gazidere Tabaklısı Köyü Fahra Mahallesi'nden bir dink örneği planı (Maşalı, 2006: 184)

Res.5- Gazidere Tabaklısı Köyü Fahra Mahallesi'nden bir dink örneği (Maşalı, 2006: 185)

Res.6- Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet Bican Değirmeni ve ark

Res.7- Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet Bican Değirmeni, iç görünüm

Res.8- Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet Bican Değirmeni, detay görünüm

Res.9 - Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet Bican Değirmeni, domuzluk mahalli ve su çarkı

Res.10- Gazidere Tabaklısı Köyü Fahra Mahallesi, Hüseyin Çapkın Değirmeni

Res.11- Gazidere Tabaklısı Köyü Fahra Mahallesi, Hüseyin Çapkın Değirmeni iç görünüm

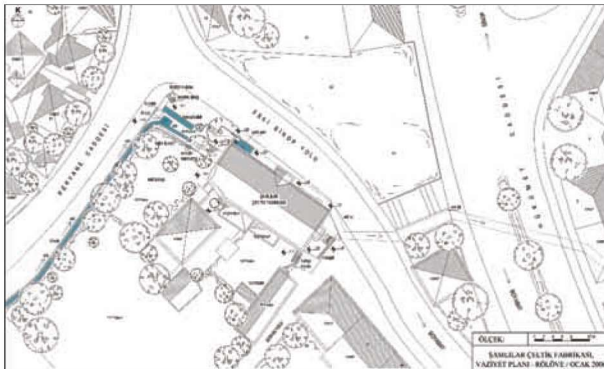
Res.12- Ekinören Köyü, Aşağı Değirmen, su çarkı

Res.14- Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet-Nazım Yılmaz Değirmeni, dink düzeneği

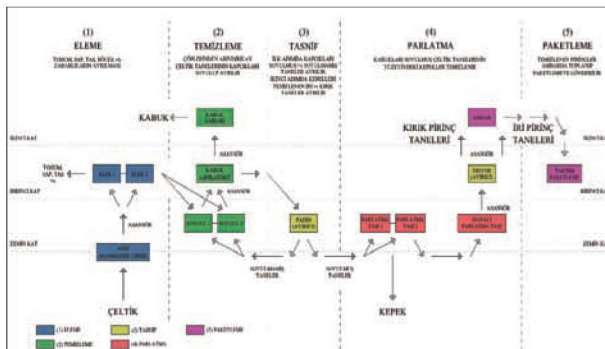
Res.13- Gazidere Tabaklısı Köyü Ahmet-Nazım Yılmaz Değirmeni, su çarkı görünümü

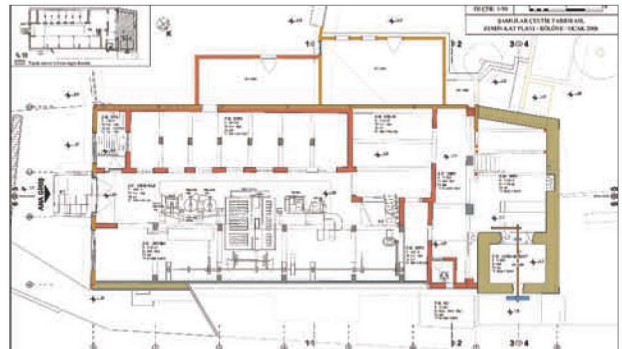
Res.16- Şamlılar Çeltik Fabrikası, Vaziyet Planı (Maşalı, 2006: 192)

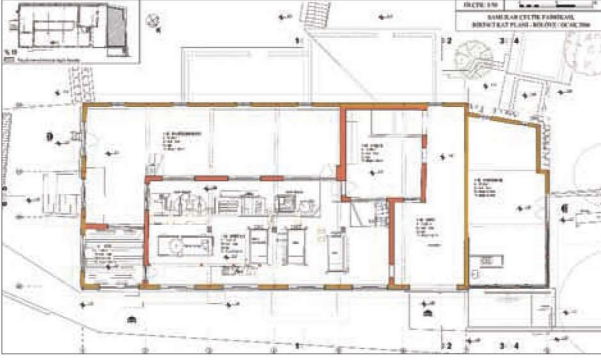
Res.15- Gazidere Tabaklısı Köyü, Ahmet-Nazım Yılmaz Değirmeni, dink düzeneği

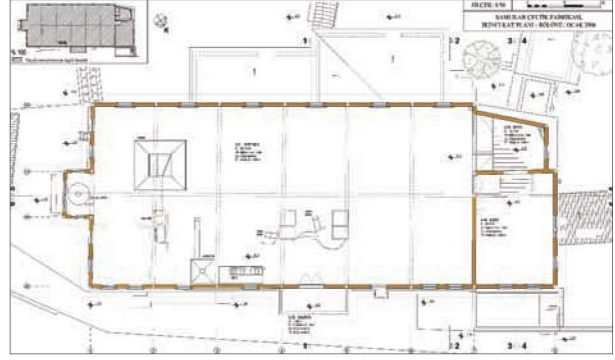
Res.17- Şamlılar Çeltik Fabrikası'nda mevcut çeltik işleme iş akış şeması (Maşalı, 2006: 31)

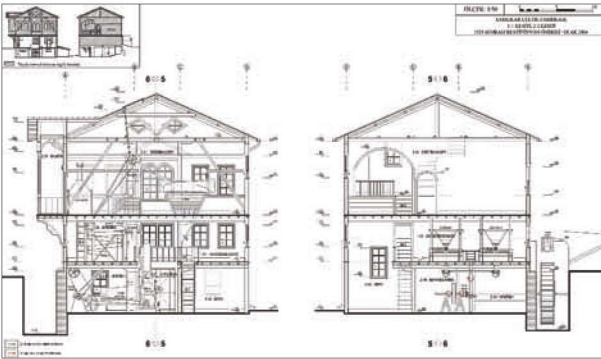
Res.18- Şamlılar Çeltik Fabrikası zemin kat planı rölövesi (Maşalı, 2006: 193)

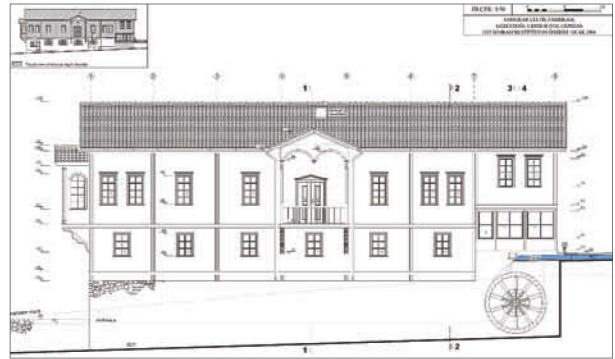
Res.19- Şamlılar Çeltik Fabrikası birinci kat planı rölövesi

Res.20- Şamlılar Çeltik Fabrikası ikinci kat planı rölövesi (Maşalı, 2006: 195).

Res.21- Şamlılar Çeltik Fabrikası, 1925 sonrası restitüsyon önerisi kesiti (Maşalı, 2006: 218).

Res.22- Şamlılar Çeltik Fabrikası, 1925 sonrası restitüsyon önerisi yol cephesi (Maşalı, 2006: 223).

Res.23- Şamlılar Çeltik Fabrikası, güneydoğu ve kuzeydoğu cepheleri

Res.24- Şamlılar Çeltik Fabrikası,
Eski Sinop Yolu'ndan görünüm

Res.25- Şamlılar Çeltik Fabrikası, kuzeybatı cephesi

Res.26- Şamlılar Çeltik Fabrikası, güneybatı cephesi

Res.27- Şamlılar Çeltik Fabrikası, kuzeydoğu cephesi,
çarkın mil yuvası ve temel seviyesini oluşturan taş duvar

Res.28- Şamlılar Çeltik Fabrikası,
birinci kattan giriş holüne bakış

Res.29- Şamlılar Çeltik Fabrikası, Üretim-1 mahalli

Res.30- Şamlılar Çeltik Fabrikası, Üretim-1 mahalli ve makinelere bağlı mil

Res.31- Şamlılar Çeltik Fabrikası, mil yatağı ve çarka bağlanan metal mil

Res.32- Şamlılar Çeltik Fabrikası, paketlenme+depo mekanı

Res.33- Şamlılar Çeltik Fabrikası, Kahvehane mekanı

Res.34- Şamlılar Çeltik Fabrikası, ikinci kat Üretim-3 mahalli

Res.35- Şamlılar Çeltik Fabrikası, ikinci kat Üretim-3 mahalli

Res.36- Şamlılar Çeltik Fabrikası, ikinci kat ahşap çatı taşıyıcı sistemi ve mekan içinde toplanan çeltik kabukları